

“BAKİ ERMƏNİ MƏDƏNİ BİRLİYİ”NİN FƏALİYYƏTİ VƏ ONUN MƏNFUR MƏQSƏDLƏRİ

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda fəaliyyət göstərən “Bakı Erməni Mədəni Birliyi” 1906-cı ildə yaranmışdı. Xeyriyyə məqsədləri ilə pərdələnən bu təşkilatın fəaliyyəti əslində qanun pozuntuları ilə fərqlənirdi. Azərbaycanın neftlə zəngin bir məmləkətində bu cəmiyyətin yaradılması ermənilər arasında mədəni oyanış işlərinin aparılması adı altında, əslində, onların muxtariyyət planlarının reallaşmasına, Rusiyanın özünə qarşı belə qiyam qaldırmaq ideyalarına xidmət edirdi. Burada yerli əhali olan türk-müsəlmanlara qarşı təbliğat kampaniyası aparmaq, onları öz dədə-baba yurdlarından sıxışdırmaq və “vahid, dənizdən-dənizə Ermənistan”ın yaradılması əsas yer tuturdu. Bu işin həyata keçirilməsində “Bakı erməni mədəni birliyi” canla-başla iştirak edirdi. Təşkilatın fəaliyyəti nəticəsində Bakıda məskunlaşan ermənilərin ictimai, mədəni, iqtisadi sferada demək olar ki, heç bir sahəsi diqqətdən kənarda qalmamışdı. Bununla da birliyin asanlıqla öz mənfur məqsədlərini həyata keçirməsinə çalışırdı.

Açar sözlər: Bakı, birlik, maarifçilik, mədəni oyanış, erməni

“Baku Armenian Cultural Union” and its repellent goals

Summary

“Baku Armenian Cultural Union” operating in Azerbaijan in the early twentieth century was established in 1906. In fact, the activities of this organization, veiled for charitable purposes, were characterized by violations of the law. The establishment of this league in an oil-rich country of Azerbaijan, in the name of cultural awakening among the Armenians, actually, served for the realization of their plans for autonomy, even for the idea of revolt against Russia itself. The main task here was to conduct a propaganda campaign

against the local Turkic-Muslims, to drive them out of their ancestral lands and to create a “united, from sea to sea Armenia.” The “Baku Armenian Cultural Union” willingly participated in implementation of this work. As a result of the organization's activities, almost no area of the Armenians living in Baku in the social, cultural and economic spheres was left out of consideration. In doing so, they tried to make the union easily achieve its nefarious goals.

Key words: *Baku, unity, enlightenment, cultural awakening, Armenian*

Giriş

XIX əsrin II yarısından etibarən Şimali Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərməyə başlayan ictimai təşkilatlar əsasən qeyri-müsəlmanlara aid idi. Araşdırmalar göstərir ki, bəhs edilən dövrdə türk-müsəlmanlar arasında bu sahədə təşkilatlanma işləri çox zəif idi. Hesab etmək olar ki, bunun əsas səbəbi çar Rusiyasının Azərbaycan ərazisində apardığı müstəmləkə siyasətinin ağır fəsadları idi. Bu siyasətdən irəli gələn savadsızlığın yerli əhali arasında kütləvi hal alması ümumi ictimai vəziyyətin keyfiyyətini aşağı salırdı. Ümumiyyətlə, savadsız əhəlinin böyük əksəriyyəti kasıb təbəqəni əhatə edirdi və onların hamısı heç də maariflənmək iqtidarında deyildi (4, s.81). Bu acınacaqlı halı türk-müsəlmanlar arasında ictimai birliklərin yaradılması istiqamətində aparılan təşkilatlanma işlərində də görmək olur. Məlumdur ki, çar hökumətinin kütləvi surətdə Cənubi Qafqaza, xüsusilə də Şimali Azərbaycan ərazisinə ermənilərin, rusların, almanların və digərlərin köçürülməsinin əsas məqsədi neftin mərkəzin cibinə axıdılması işində yerli əhali olan türk-müsəlmanların gözlərini yummaq və tamamilə sıxışdırmaq idi. Belə ziddiyyətli bir zaman kəsiyində Azərbaycan ərazisində bəzi qeyri-müsəlman ictimai təşkilatların təşəkkülündə hesab etmək olar ki, imperialist qüvvələr maraqlı idilər. Xüsusilə də bunu ermənilərin yaratdıqları cəmiyyətlərin fəaliyyətində daha aydın görmək olur.

Bütün Rusiya imperiyası, o cümlədən də Şimali Azərbaycan ərazisində ictimai təşkilatların qanuni şəkildə fəaliyyət göstərməsi haqqında hökumət rəhbərliyinin göstərişləri vardı. Bununla əlaqədar olaraq, 1906-cı ilin martın 4-də çar II Nikolay “Cəmiyyətlər və ittifaqlar haqqında müvəqqəti qaydalar” haqqında fərman imzalamışdı (1, s.100). Bu qaydalar 17 oktyabr 1905-ci il manifestinin ideyalarını daha da inkişaf etdirirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, çarın imzaladığı manifestin əsas şərtlərinə görə, vətəndaşlara şəxsiyyət toxunulmazlığı, fikir, söz, toplantı və cəmiyyətlər yaratmaq azadlığı verilirdi. Bu manifest Rusiya imperiyası ərazisində müxtəlif müxalif və siyasi təşkilatların fəaliyyəti ilə bağlı ilk qanunverici akt idi.

Məşhur “Manifest”in nəşr edilməsindən sonra 1905-ci ildə Azərbaycanda təcridən maarifin yayılmasına xidmət edən yeni xeyriyyə cəmiyyətləri yaradılmağa başlandı (3, s.16). XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda müxtəlif istiqamətli erməni partiyaları geniş fəaliyyət göstərirdi (1, s.90). Lakin həm siyasi, həm də xeyriyyəçilik funksiyası daşıyan bu təşkilatların sırasında Bakı erməni mədəni birliyi öz fəaliyyəti ilə xüsusilə “seçilirdi”. Əldə olan materiallar “xeyriyyəçilik” adı ilə pərdələnən bu təşkilatın hansı amallarla, qanun pozuntuları ilə fəaliyyət göstərməsi ətrafında düşündürücü suallar yaradır. Rusiyanın müstəmləkəsi olan Bakı şəhərində - tarixi Azərbaycan ərazisində, neftlə zəngin bir məmləkətdə belə bir cəmiyyətin yaradılması ermənilər arasında mədəni oyanış işlərinin aparılması, əslində onların dövlətçilik planlarının reallaşmasına, Rusiyanın özünə qarşı belə qiyam qaldırmaq ideyalarına xidmət edirdi. Burada əsas yeri türk-müsəlmanlara qarşı təbliğat kampaniyası, onları öz dədə-baba yurdlarından sıxışdırmaq və “vahid, dənizdən-dənizə Ermənistan”ın yaradılması tuturdu. “Bakı erməni mədəni birliyi” bu planın gerçəkləşməsində canla-başla iştirak edirdi. Əsas dəstək isə birbaşa çar hökumətinin özündən gəlirdi.

“Bakı Erməni Mədəni Birliyi” Bakı general-qubernatoru, general-leytenant Fadeyevin 1906-cı ilin iyunun 23-də təsdiq etdiyi nizamnamə əsasında qanuni və səlahiyyətli şəkildə fəaliyyət göstərməyə başlamışdı (2, v.7). Təşkilatın yaranması, fəaliyyəti və ləğvi 1906-cı ilin martın 4-də imperator II Nikolayın imzaladığı “Cəmiyyətlər və ittifaqlar haqqında ümumi qaydaları”a uyğun nizamlanmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin qaydalara görə, ictimai asayışı pozan, dövlətçiliyə zidd və xaricdən idarə olunan siyasi partiyaların fəaliyyəti qadağan idi.

“Bakı Erməni Mədəni Birliyi”nin nizamnaməsində bütünlükdə Şimali Azərbaycan ərazisində yaşayan erməni əhalisinin hərtərəfli inkişafı və maariflənməsi nəzərdə tutulurdu. Birlik Bakı quberniyası ərazisində yaşayan ermənilərin mədəni və iqtisadi inkişafına nail olmaq məqsədilə yaradılmışdı. Baş büro Bakı şəhərində yerləşir, zəruri hallar yarandığı halda isə Cənubi Qafqazın bütün qonşu quberniyalarında şöbələr açmaqla öz fəaliyyətini genişləndirə bilirdi. İqtisadi və mədəni inkişaf anlayışı altında məktəblərin, kitabxanaların açılması, birliyin irəli sürdüyü ideyalar əsasında qəzet və jurnalların nəşri, erməni teatr işinin təşkili, erməni incəsənət və eposunun təbliği, xalq mahnılarının yığılması və yazılması, memarlıq nümunələri ilə bağlı albomların tərtibatı nəzərdə tutulurdu. Erməni dilinin qorunub-saxlanılması, onun inkişafı, ensiklopedik lüğətlərin yazılması, erməni mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi, tarixi abidələrinin, musiqisinin təbliği, nağıllarının, əfsanələrinin bir toplum halında yığılması, kapella və kilsə xorunun təşkili ilə yanaşı,

bütün erməni mədəniyyətinin təbliğatçılarını dəstəklənirdi (2, v.3). Torpaq alqı-satqısında yardımların edilməsi, kəndlilərin zəruri əmək alətləri, toxum və mal-qara ilə təminatı nəzərdə tutulurdu (2, v.71). İdman cəmiyyətləri açmaq, müxtəlif idman oyunları keçirmək və tibbi yardımları təşkil etməklə isə “erməni xalqının fiziki inkişafını, sağlam həyat tərzini təmin etmək” nəzərdə tutulurdu. Burada diqqəti çəkən məsələlərdən biri qəzet və jurnalların nəşr olunmasında birliyin verdiyi təkliflərin həyata keçirilməsidir. Bu ideyalar altında hansı məqsədlərin gizlədilməsi də şübhə doğurmur.

Birliyin təsis olunması 1906-cı ilin oktyabrın 19-da Bakı qubernatorunun yanında keçirilən iclasda müzakirəyə çıxarılmış, nizamnamənin layihəsi diqqətdən keçirilmiş və nəhayətdə qəbul edilmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün ermənilərin katolikosu, Üçmiədzin I Apostol monastrının baş patriarxı I Mkrtç cəmiyyətin fəaliyyətə başlaması üçün öz xeyir-duasını əsirgəməmişdi: “Belə bir birliyin yaradılması xəbəri bizi sevindirməyə bilməzdi. Xalqın inkişafı və yüksəlməsi, mənəvi və iqtisadi inkişafı üçün bundan xeyirli bir iş ola bilməz... Ümid edirəm ki, siz bütün qüvvələrinizi gənclər arasında təhsilin yayılması istiqamətində səfərbər edəcək və bütün xalqımızın ümidlərini doğruldacaqsınız. Biz sizdən yüksək nəticələr gözləyirik və sizə öz xeyir-duamızı veririk” (2, nizamnamə, s.3). Təbii ki, kilsənin ermənilər arasında hansı nüfuza malik olması da bəlli məsələdir, və “xalqımızın ümidlərini doğruldacaqsınız”, “biz sizdən yüksək nəticələr gözləyirik” fikirlərinin də altında ermənilərin mənafeyinə xidmət edən məsələlərin gizlədilməsi şübhə doğurmur.

Fəaliyyətə başladığı müddətdən ermənilərin bu birliyi nəhayət ki, özünün əsas məramını üzə çıxara bilmişdi. Buna arxiv materialları şahidlik edir. Belə ki, 1907-ci ilin martın 9-da Mühafizə Punktunun rəisliyi tərəfindən Bakı Qradonaçalnikinin dəftərxanasına belə bir məktub daxil olmuşdu: “Agentliyin məlumatına görə, Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən “Erməni Mədəni Birliyi” gizli şəkildə hakimiyyətə qarşı mübarizədə erməni millətinin birləşdirilməsi məqsədini həyata keçirir. Baş verənlər haqqında şəxsən cənab Qradonaçalnikə məlumat verməyi özümə borc bilirəm”. Məktubdan nəticə çıxarmaq olur ki, birliyin dövlət əleyhinə fəaliyyətindən xəbərdar olan hüquq-mühafizə orqanları narahat idilər. Bununla əlaqədar olaraq, İmperator Həzrətlərinin Qafqaz canişinliyi yanında Xüsusi Şöbənin Polis rəisliyi də Bakı Qradonaçalnikinə məktub göndərmişdi. Bu məktubda da deyilirdi: “Bakı şəhərində qanuni fəaliyyət göstərən “Bakı Erməni Mədəni Birliyi”nin millətçilik ruhunda işləri haqqında polis departamentinə gizli məlumatlar daxil olmaqdadır. Birliyin fəaliyyətinə nəzarət etməyinizi sizdən xahiş edirik” (2, v.18-19). Bu məktublar əsasında maraqlı bir fakt da ortaya çıxmışdı. Məsələ burasında idi ki, Bakı quberniyası Jandarm İdarəsinin əməkdaşlarının apardığı araşdırmalara görə, “Bakı Erməni Mədəni Birliyi”nin üzvlərinin əksər hissəsi “Daşnaksütyun” partiyasına mənsub idilər. 1890-cı ildə yaradılan “Daşnaksütyun” partiyası dənizdən-dənizə uzanan, demək olar ki, bütün Zaqafqaziya ərazisini əhatə edən “Böyük Ermənistan” yaratmaq ideyasını yeridirdi. Azərbaycanda onun təşkilatları Bakı, Gəncə, Şuşa və b. şəhərlərdə fəaliyyət göstərirdi (1, s.89). Bu məqsəddən irəli gələrək, daşnaklar Osmanlı, 1905-ci ildə Azərbaycan ərazisində türk-müsəlmanlara qarşı törədilən qırğınlarda fəal iştirak etmişlər. Partiya üzvlərinin birliyin heyətinə daxil olması təşkilatın fəaliyyət istiqamətini gizli yolla hakimiyyətə qarşı mübarizəyə də yönəldirdi.

Bu şəkildə bir-birinin ardınca Bakı Qradonaçalnikinə məlumatlar daxil olmaqda idi. Lakin istənilən halda, nizamnamənin şərtləri əsasında birliyin fəaliyyəti qanunauyğun idi. Belə ki, birliyə siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər bir erməni üzv ola bilərdi. Bundan irəli gələrək, birlik nizamnamədə qeyd olunan şərtlər altında qanunauyğun fəaliyyət göstərir və hüquqi cəhətdən heç bir təhlükə yaratmırdılar. 1907-ci ilin martın 29-da Bakı Qradonaçalnikinə daxil olan Xüsusi Polis bölməsi rəisinin məktubunda birliyin nizamnaməsinin tərtib olunmasında bolşeviklərin də rolunun olduğu vurğulanmışdı (2, v.22). Hüquq-mühafizə orqanları arasında nizamnamənin bu istiqamətdə tərtib olunması təhlükə doğurmaqda idi. Məktubda deyilirdi: “Hər bir erməniyə birliyə üzv olmaq imkanı verən 2-ci paragrafda “siyasi fəaliyyətdən asılı olmayaraq” ifadəsinin qeyd olunması təşkilatın öz üzvlərinin siyasi görüşlərinə biganəliyindən xəbər verir. Bu ifadəyə görə, erməni mədəni birliyi öz üzvlərinin siyasi iradəsinin əksinə olaraq, onların hər hansı qruplaşma, partiyalarda təmsil olunmasına müdaxilə etmir və birlik üzvlərinə daha geniş imtiyazlar verilir, onların hətta qeyri-qanuni fəaliyyət göstərən və qanun tərəfindən təqib edilən təşkilatlardan cəlb olunmasına yol açır. Başqa sözlə, erməni mədəni birliyinin mövcud nizamnaməsi bura istənilən inqilabi təşkilatların nümayəndələrinin cəlb olunmasına və birliyin qeyri-leqal fəaliyyət göstərməsinə sübutdur. Odur ki, sizə - İmperator Əlahəzrətin Qafqazdakı canişininə birliyin nizamnaməsinin yenidən nəzərdən keçirilməsinə, onun redaktə olunmasına və ciddi şəkildə nəzarətə götürülməsinə qərar verməyinizi xahiş edirəm” (2, v.).

Göründüyü kimi, “Bakı Erməni Mədəni Birliyi”nin fəaliyyəti milli və siyasi məqsədlər güdürdü. Hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən birliyin dövlət maraqlarından kənar və təxribatçı fəaliyyəti ilə bağlı həyəcan təbəlləri çalınmaqda idi. Bununla əlaqədar olaraq, 1907-ci ilin mayın 5-də Bakı Qradonaçalnikisi şəhər Qubernatorluğuna birliyin nizamnaməsinə qəbulu ilə bağlı iclas protokoluna baxılması haqqında müraciət etmişdi (2, v.26). Mayın 28-də isə nizamnamənin şərtlərinə yenidən baxılması üçün iclasın keçirilməsi

haqqında qərar qəbul edilmişdi. İyun ayının 14-də keçirilən iclasda “Bakı Erməni Mədəni Birliyi”nin sədri, dağ mühəndisi Xatışovun keçmiş Bakı general-qubernatoru Fədayevin təsdiq etdiyi nizamnaməyə dəyişiklik olunması ilə bağlı təklifləri dinlənilmişdi. Müzakirələrdən sonra iclasda nizamnaməyə dəyişikliklərin, redaktə və əlavələrin olunması qərara alınmışdı. 2-ci paragrafda “Birliyə hörmətlə yanaşan, cinsindən, ictimai vəziyyətindən, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq yetkinlik yaşına çatmış hər bir erməni üzv ola bilər” cümləsi “Birliyə hörmətlə yanaşan, cinsindən, ictimai vəziyyətindən asılı olmayaraq yetkinlik yaşına çatmış hər bir erməni üzv ola bilər” ilə əvəz edilmişdi (2. v.30). Maraqlıdır ki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, “Cəmiyyətlər və ittifaqlar haqqında ümumi qaydalar”a əsasən dövlət əleyhinə fəaliyyət göstərən təşkilat və ya cəmiyyətlərin fəaliyyətinə müvafiq qurumlar tərəfindən xitam verilə bilərdi. Amma göründüyü kimi, “Bakı Erməni Mədəni Birliyi”nin dövlət əleyhinə kampaniyalar aparmasına baxmayaraq, məsələ, sadəcə, nizamnaməyə dəyişikliyin edilməsi ilə həll edilmişdi. Güman etmək olar ki, müəyyən şərtlər daxilində birliyə bu cür güzəştlər tətbiq edən çar rəsmi qurumları onun fəaliyyətini sırf milli maraqlar üzərinə yönəltməyə, zərurət yarandıqda isə bundan istifadə etməyə yönəltmək niyyətində idi.

Dəyişiklikdən sonra, hesab etmək olar ki, birlik “nümunəvi əsaslarla” öz fəaliyyətini davam etdirirdi. Əslində isə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, birliyin məramı aşkar idi: özgə torpaqlarında erməni xalqının mədəni oyanışına nail olmaq. Mədəni oyanış olduğu təqdirdə isə əzəli türk torpaqlarında erməni müstəqilliyinə can atmağa heç bir maneə qalmırdı. Bunu birliyin İrəvan quberniyasında şöbəsinin yaradılması yolunda can atması sübut edir. İrəvandan sonra Yelizavetpol quberniyası da gündəmdə idi.

“Bakı Erməni Mədəni Birliyi”nin ehtiyac yarandığı halda bütün Cənubi Qafqaz ərazisində öz fəaliyyətini genişləndirilə bilərdi. Bakıdan İrəvan quberniyasında iş aparmaq – ilk növbədə, erməni dilində məktəb açmaq - çox çətin idi. Birlik rəhbərliyi nizamnamədə qeyd olunan Bakı quberniyası ilə yanaşı, Zaqafqazıyanın qonşu quberniyalarında da fəaliyyət göstərmək şərtini əsas tutaraq, orada da öz məqsədlərini həyata keçirtmək niyyətində idi. Lakin Bakı qradonaçalniki bu məsələyə rədd cavabı vermişdi. Hesab etmək olar ki, tarixi hadisələrin sonrakı gedişatı “Niyə məhz ilk olaraq İrəvan?” sualına cavab ola bilər.

Maraqlı məqamlardan biri də birlik rəhbərliyinin İrəvan quberniyasındakı vəziyyət barəsində məlumatların əldə olunmasını ora ezam etdiyi xüsusi agentlər vasitəsilə əldə etdiyini də qeyd etməsi idi. Və bu məsələ - heç bir quberniya və diyarda şöbəsi olmadığı halda, xüsusi səlahiyyətli agentura vasitəsi ilə fəaliyyət növü – yenə də hüquq-mühafizə orqanlarını narahat edirdi. Çünki nizamnamədə bu haqda heç bir bənd və yaxud cümlə yox idi. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, “Bakı Erməni Mədəni Birliyi” yenə də qanundankənar fəaliyyətlə məşğul idi. Nizamnamədə “Birliyin fəaliyyəti Qafqazın digər yerlərində şöbələri əsasında həyata keçirilə bilər” yazılırdı. Lakin birlik üzvləri öz nümayəndələrini gizli yolla İrəvan quberniyasına göndərərək qeyri-qanuni təbliğat aparırdılar. Bu məsələ ilə bağlı 1909-cu ilin fevralın 3-də Bakı Qradonaçalniki yanında iclas çağırılmışdı. İclasda birliyin sədri “Bakı Erməni Mədəni Birliyi”nin fəaliyyətinin təkcə Bakı ərazisində deyil, bütün Qafqaz ərazisində yayılması təklifi ilə çıxış edirdi. Lakin təklif qəbul edilməmişdi: əldə yetərinəcə dəlilin olmadığı və Bakı şəhər rəisinin iştirak etməməsi səbəbindən qaldırılmış məsələnin həlli təxirə salınmışdı. Martın 16-da çağırılan növbəti iclasda müzakirə olunan məsələ birliyin nizamnaməsində 1-ci paragrafın 1-ci qeydində dəyişiklik edilməsi ilə bağlı idi. Nizamnaməyə “Birlik təkcə Bakı quberniyasında deyil, bütün Qafqaz ərazisində fəaliyyət göstərə bilər” cümləsi əlavə edilməli idi. Bakı Qradonaçalniki təkcə Bakı quberniyasına cavabdeh olduğunu və Qafqazın digər quberniyalarına səlahiyyəti çatmadığını əsas gətirərək bu bənddə dəyişiklik edilməsini qəbul etməmişdi. Görünür, rəsmi qurumlara birliyin yalnız Bakıda fəaliyyət göstərməsi lazım imiş.

Nəticə

Göründüyü kimi, “Bakı Erməni Mədəni Birliyi” şəhərdə yaşayan yaşayan ermənilərin ictimai, mədəni, iqtisadi sferada demək olar ki, heç bir sahəsini diqqətdən kənarda qoymamışdı. Xeyriyyə məqsədilə təsis olunan, əslində isə Azərbaycan ərazisində məskunlaşan ermənilərin milli-mədəni oyanışına xidmət edən və tarixi ərazilərimizdə pozuculuq fəaliyyəti ilə məşğul olan “Bakı Erməni Mədəni Birliyi”nin fəaliyyətində belə ciddi qanundankənar addımlar olduğu halda, nəyə görə onun fəaliyyətinə qadağan qoyulmurdu? Türk-müsəlmanlara qarşı sərt mövqedə dayanan, amma onların torpaqlarında gəlmə ermənilərə “qol-qanad” verən imperialist qüvvələr hansı məqsədlər güdürdülər? Bu birliyin varlığının qorunub-saxlanması hansı amallara xidmət edirdi? Hər halda tarixi hadisələrin sonrakı gedişatında bütün bu suallara cavab tapmaq mümkündür. “Bakı Erməni Mədəni Birliyi”nin fəaliyyətinə nəzər saldıqda belə nəticəyə gəlmək olar ki, şəhər daxilində yaşayan ermənilər öz məqsədlərinə çatmaq üçün zaman-zaman çalışır və bu yolda hər bir vasitəyə - maarifçilikdən tutmuş himayədarlarının əlində oyuncağa çevrilməyə belə əl atırdılar. Bunu ermənilərə mənsub digər ictimai və xeyriyyə təşkilatlarının fəaliyyətində də görmək olar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. V cild. Bakı, 2008.
2. Fond № f.46, s.2, s.v.71
3. Nəsiman Yaqublu. Azərbaycanın ilk qeyri-hökumət təşkilatları. Bakı, 2013.
4. Şəlalə Bağirova. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə səhiyyə və himayədarlığın təşkili. Bakı, 2019.